

УДК 821. 161. 2.09 – 92

Дмитренко В. І.,
доктор філологічних наук, професор
кафедри української та світової літератур
Криворізький державний педагогічний університет

АВТОБІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС О. ДОВЖЕНКА В РЕЦЕПЦІЇ В. АГЕЄВОЇ

У статті репрезентовано творчу постать О. Довженка в рецепції Віри Агеєвої, яка сформувалась на основі всебічного дослідження щоденника митця, листів, архівних матеріалів та інших важливих документів, дотичних до його біографії. Роздуми Віри Агеєвої глибоко рефлексійні, децю дискусійні за деякими аспектами, репрезентують О. Довженка «без гриму», тобто звичних для нього своєрідних ярликів, які, хоч і змінювались у різні часи, але ніколи повною мірою не відображали багатогранність особистості митця. Рефлексії Віри Агеєвої представили наповнений ґрунтовними висновками й узагальненнями автобіографічний дискурс видатного митця.

Ключові слова: *рецепція, дискурс, документ, деконструктивістська ревізія.*

В статтє представлена творческая личность А. Довженко в рецепции Веры Агеевой, которая сформировалась на основе всестороннего исследования дневника писателя, писем, архивных материалы и других важных документов, касающихся его биографии. Размышления Веры Агеевой глубоко рефлексивны, несколько дискуссионные по некоторым аспектам, представляют А. Довженко «без грима», то есть привычных для него своеобразным ярлыков, которые, хотя и менялись в разные времена, но никогда в полной мере не отражали многообразие личности художника. Рефлексии Веры Агеевой представили наполненный глубокими выводами и обобщениями автобиографический дискурс выдающегося художника.

Ключевые слова: *рецепция, дискурс, документ, деконструктивистская ревидия.*

Vira Aheeva's reception of O. Dovzhenko's creative figure was represented in the article. It was formed on the basis of a comprehensive study of the artist's diary, letters, archival materials

and other relevant documents pertaining to his biography. Thoughts of Vira Aheeva are deeply reflective and controversial in some aspects. They represent “pure” Dovzhenko without shortcuts that are usual for him, which varied in different times, but had not fully reflected the many-sided personality of the author. The reflections of Vira Aheeva are filled with profound conclusions and generalizations of autobiographical discourse if the outstanding creator.

Key word: *reception, discourse, document, deconstructive revision*

Серед огрому текстів, що існують навколо нас є такі, що народжується спонтанно, стикнувшись з відповідним подразником, а є такі, що виношуються протягом тривалого часу, інколи впродовж життя. Не є, і не можуть бути винятком тексти літературознавчого характеру, адже зіткнувшись із генієм, хоча б підсвідомо, ти прагнеш до нього долучитися, щось зрозуміти в собі, в епосі, знайти відповідь на найболючіші питання. Тому тексти рефлексивно-рецептивного характеру становлять, на нашу думку, найбільший інтерес. Це повною мірою стосується збірки есеїв Віри Агеєвої «Дороги й середохрестя».

На початку збірки уміщено два есе, що присвячені О. Довженку, митцеві чия доля й творчість до цього часу не висвітлена «без купюр», повною мірою не переосмислена, адже він не був серед замовчуваних чи заборонених у радянські часи, вивчався в шкільному курсі літератури, тобто був серед тих митців, яких нібито не потрібно було відкривати заново, чию творчість не було необхідності повертати читачеві в повному обсязі. На початку 1990-х до шкільної програми ввели «Україну в огні», заговорили про його «Щоденник», точніше цитати із щоденника, які не могли дати повне уявлення про глибинність мислення митця, в основному вони репрезентували його душевні страждання, хоча при цьому замовчувались неоднозначні роздуми митця. Якоюсь мірою це призвело до своєрідного заспокоєння від нібито виконаної справи – відкриття Довженка-страждальця від тоталітарної радянської системи.

Але О. Довженко – геній, а генії завжди багатогранні, до них не підійде жоден з ярликів, навіть якщо це ярлик з позитивним контекстом. А, як зазначає О. Підсуха: *«Будь-яке уточнення життєпису видатної особистості має істотне значення для об’єктивного вивчення її творчості»* [Підсуха 1990:2].

На сьогодні ми маємо чимало досліджень творчої біографії митця, як соціально заангажованих авторів радянського часу, так і вже сучасні

дослідження Довженкіани, написані Р. Корогодським, С. Тримбача, І. Дзюби та ін. Спроба написати незаангажовану біографію О. Довженка належить І. Кошелівцю («Олександр Довженко: спроба творчої біографії») і Ю. Лавріненку («Олександр Довженко»), які репрезентували неупереджену рецепцію постаті митця без наліплених ярликів. Публікації стали своєрідним поштовхом до появи публікацій «Олександр Довженко. Затемнені місця в біографії» П. Марусенка, «Вчора і сьогодні» Л. Череватенка, «Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії» Є. Сверстюка. Після розсекречення архівів з'явилися «Олександр Довженко» (2007) С. Тримбача і «Спарва-формуляр «Запорожець»...» (2011) О. Безручко та ін. Есеї Віри Агеєвої – одна із спроб побачити О. Довженка «без гриму», без наліплених ярликів з висоти розуміння вже XXI століття. Фахове осмислення нових документів і фактів додає глибини й чистоти рецепції генія. У цьому вбачаємо актуальність публікації.

Мета статті – осмислення багатогранності й неоднозначності О. Довженка крізь призму рецепції сучасного літературознавця Віри Агеєвої. Основні завдання статті вбачаємо репрезентації й аналізу думок Віри Агеєвої, які ґрунтуються на автобіографічних документах, щодо інформації про взаємостосунки О. Довженка з тоталітарною системою, визначенні ролі соціокультурного міфу та його основних домінант, що дозволили переосмислити творчість і особистість О. Довженка в сучасній рецепції, осмислити особу митця в специфічному контексті історичної доби.

Однією з причин особливої зацікавленості дослідників біографією О. Довженка є те, що митець віддзеркалив *«перебіг суспільних процесів у певних історичних координатах і водночас своєю творчістю вносив відповідні корективи у духовну композицію суспільства, служив передумовою всіх сторін суспільного життя»* [Бурундукова 1990:142]. Дослідження Віри Агеєвої завжди глибоко рефлексійні, часто дискусійні за деякими аспектами, як у кожного істинного науковця, але завжди наштовхують на роздуми, змушують переосмислювати якісь, здавалося б, усталені істини, часто репрезентують

об'єкт з несподіваного боку, змушують дивитися глибше, бачити чіткіше. Так сталося й з есеями про О. Довженка.

Вихід есе позначений 2014 роком, коли, за ініціативи Віри Агеєвої, вийшла книга «Довженко без гриму: листи, спогади, архівні знахідки». Упорядниками її були Віра Агеєва та кіноісторик Сергій Тримбач. У двох публікаціях В. Агеєвої («Я» і романтика: розпуття Олександра Довженка» і «Геній і ціна компромісу») представлено погляд авторки на магістральні сюжети життєвої й творчої долі митця. Назва першого есе, на нашу думку, стала базовою для загальної назви збірки Віри Агеєвої «Дороги й середохрестя: есеї», що вийшла у 2016 році. Збірка об'єднала роздуми літературознавця про різні неоднозначні постаті нашої літератури. Уже сама назва книжки постулює наповненість інформацією про не рівні широкі життєві дороги, а дороги переламані, про перетин, перехрестя багатьох доріг, або, як під час презентації своєї книжки зазначала сама авторка, клубок доріг. Отже, персоналії для дослідження обиралися за принципом репрезентації митців з вибором ними певної дороги, але цей вибір був майже неможливий, адже неможливо розібратись якою дорогою варто піти, коли їх не дві, не три, а цілий клубок, а нитки в ньому заплутались і переплутались.

Митці такого рівня як О. Довженко завжди привабливі для читачів біографією, тими аспектами особистого досвіду, які наснажують художній твір, так чи якимось інакше відбиваються у сюжетах, психології персонажів, навіть в обмовках, шифрах, грі приховування / (напів)відкривання. Мабуть, саме тому у першому есе, велику увагу приділено автобіографічному дискурсу, осмисленню життєвого й творчого феномена О. Довженка. У ньому – глибина аналізу життєвого шляху, своєрідне аналітичне осмислення документальних записів митця, формування нового бачення постаті О. Довженка, осмислення творчості митця крізь призму фактів біографії, усвідомлення героїв митця як своєрідного доповнення або заперечення деяких фактів його життєвого шляху. Віра Агеєва наголошує на тому, що автобіографізм є важливою складовою Довженкової поетики. *«У контексті поетики автобіографізму йдеться про само*

ідентифікацію (через зображення головних персонажів, протагоністів)» [Агеєва 2016:33].

Віра Агеєва глибоко й усебічно репрезентує особистість О. Довженка не тільки як українського генія, який надзвичайно страждав під гнітом сталінізму, а як особистості, яка розгубилась у своїй епосі, болісно шукаючи шлях до її розуміння. *«Про безкомпромісність і стійкість говорили більше. Про очевидний занепад таланту – менше. Послідовно творився міф трагічного генія, апостола, що вірно служив народу. Прикметником «трагічний» страшенно зловживали, ним легко підмінювався глибший і всебічніший аналіз, йому в угоду обтиралися всі невідгдані факти»* [Агеєва 2016:82]. Авторка пояснює це тим, що акцентуацією знедоленості національних геніїв компенсувалися глибинні й нерозв'язані проблеми запрограмованої, приреченої на провінційність і вторинність *української радянської культури*, якою б її хотіла бачити влада [Агеєва 2016:82]. Деякі рядки в есе звучать як присуд усій системі, яка намагалась знищити все, що не вкладалося у визначені тоталітарні рамки. *«Якраз щоденник Олександра Довженка – це, попри все інше, це й хроніка демодернізаційних, назадницьких тенденцій і явищ 30–40-х років»* [Агеєва 2016:78–79]. Далі ще безкомпромісніше: *«В ідеалі українська радянська література мала би стати нехитрою піснею трактористки, та й та поступово – процес зайняв кілька десятиліть – переходила на суржик, а далі й на російську»* [Агеєва 2016:80].

З надзвичайно інформативних роздумів Віри Агеєвої перед нами постає О. Довженко як людина, починаючи з досить раннього віку, і як непересічний український геній. Дослідниця констатує: *«У Довженковому художньому світі гармонія, злагода й добро можливі, здається, лише поза соціумом, поки люди не змушені виходити за межі родинного кола, розмежовувати своє і чуже»* [Агеєва, 2016:49]. Своєрідна реконструкція біографії письменника відбувається на тлі епохи. Довженко, як і чимало інших митців, який учора був у лавах петлюрівських уенерівських сил, сьогодні мусив обирати: жити з компромісом або загинути, не пізнавши життя, не створивши нічого, але залишившись

собою. *«Це був складний і трагічний вибір цілого покоління»* [Агеєва 2016:17]. Авторка проводить чіткі паралелі з іншими українськими геніями. Так, міф Довженка-страждальця від тоталітарної системи провокує на роздуми про такий же міф, що був створений радянською системою про Лесю Українку. Проводяться паралелі з сучасниками митця, які по-різному змогли пристосуватись до системи, щоб не бути розчавленими нею. М. Рильському *«вистачило уміння й віри в себе, аби за можливістю чітко розрізнити агітпроп – і творчість, підневільну царську службу – й Парнас»* [Агеєва 2016:71]. П. Тичина занапастив себе як поета, хоча інколи, за його ж словами, береться за стилос. Поети ще могли собі дозволити певні відступи від партійних постулатів, прозаїкам було набагато складніше. *«Уникнути деградації можна було одним єдиним способом: повісивши арфу на вербі, змінивши професію»* [Агеєва 2016:71].

Геніальність не закрила інші, не зовсім бажані й майже не висвітлені сторінки біографії О. Довженко, з яких він постає як людина з притаманними їй людськими пристрастями, болючими шуканнями, і, на жаль, своєрідним щирим захопленням Й. Сталіним. *«Панегірики мудрому Сталіну читати тим тяжче, що вони, дуже ймовірно, почасти щирі: у щоденнику ніби можна б і не демонструвати відданість аж із такою психологічною переконливістю, коли б ішлося лише про стороннє цензорське чи суддівське око. Утім іноді все ж чуються нотки сумніву, чи не зaveliku ціну доводиться платити за високе благодіяння»* [Агеєва 2016:66–67]. Відчувається, що з болем пишуться авторкою наступні рядки: *«Навіть поодинокі спроби розказати, як же то велося геніальному митцеві, змушеному віддати свою владу на послуги владі державців (ще гірше, художник сам – от уже достоту, що в хворобі пригніченого духу! – хоче стати частиною тої влади, змінювати життя, приписувати йому закони й декрети, а не осмислювати, дуже вже прикро читати в щоденниках скарги на те, що не вдається стати депутатом сталінської Верховної Ради), витворили вражаючий сюжет, одне з найчесніших свідчень про досвід цього покоління, звабленого революційною*

романтикою й нею ж таки приреченого на загибель або людське і творче безпліддя й змаління» [Агеєва 2016:63–64]. Неоднозначність його світосприйняття в якому сплелися доброта й деспотизм, відданість і жорстокість, самоповага і самокритика. М. Бурундукова поділяє стосунки Сталіна й поділяє на два етапи: *«перший – повне взаєморозуміння, взаємоповага, і другий – дисгармонія і конфронтація»* [Бурундукова 1990:137].

Віра Агеєва репрезентує О. Довженка на широкому тлі епохи й у контексті української літератури взагалі. *«Не можна самохить вилучити себе з контексту часу, в якому живеш. Ніякі найкращі наміри служити високій меті не врятують тоді від творчого провалу»* [Агеєва 2016:81]. Тому чітко вписуються в текст есе про О. Довженка паралелі з роздвоєною свідомістю інших сучасників митця, таких як Б. Антоненко-Давидович, В. Сосюра, П. Тичина та ін. Своєрідною констатацією роздвоєності О. Довженка є сама назва першого есе («Я» і романтика: розпуття Олександра Довженка), що відсилає нас до знакового щодо цього твору М. Хвильового.

Акцентування уваги саме на щоденникових записах, на нашу думку, пояснюється тим, що у листах, наприклад, відбувається діалог із сучасником, а в щоденнику – поза внутрішнім діалогом із самим собою це ще й діалог із майбутнім. Але разом з тим зрозуміло, що для письменника щоденник може бути майстернею, сповідальнею, черговим твором і ще всім вищезгаданим вкупі, але майже ніколи просто переліком подій. Віра Агеєва констатує: *«Якби нецензурований щоденник Олександра Довженка опублікували вслід за «Зачарованою Десною» в 50-ті, уся наша література (а особливо доля покоління шістдесятників) була б інакшою»* [Агеєва 2016:82].

У щоденниковій новелі про Максима Рильського О. Довженком згадано реакцію поета на чергову погромну акцію можновладців: *«ви прийшли і підете, а я вже остався»*. Віра Агеєва незважаючи ні на які «темні» сторінки біографії митця, що були попередньо озвучені, зазначає: *«Попри всі тарпати з «Україною в огні» і «Мічуріним», Олександр Довженко також знав, що «Звенигорою» й «Землею» він також уже “зостався”»* [Агеєва 2016:75]. Адже:

«Випадок Олександра Довженка надзвичайно цікавий і унікальний ще й тим, що йому єдиному стало мужності залишити детальний щоденник і хоч трохи показати нам зсередини, як же то велося митцеві соціалістичного реалізму під недремним наглядом і контролем» [Агеєва 2016:72].

Окремі епізоди з життя О. Довженка в деконструктивістській ревізії сучасного літературознавця можуть сказати більше про епоху, ніж класичний літературознавчий (майже-академічний) огляд нашого літературного сьогодення. Здається, або час літератури «змалів», або література ще чекає на митців рівня Довженка. Есеї Віри Агеєвою, на нашу думку, є своєрідним поштовхом черговий раз повернутися до важливих фактів в історії української літератури та її культури взагалі, що нещодавно відкрилися й були давно відомі з метою ще раз замислитися над тими компромісами на які йшли її творці в підневільній Україні, щоб не бути знищеними фізично і щоб мати можливість, хоч інколи, писати без цензури, *«адже навіть у найзагрозливіші сталінські часи Довженко використовує усі можливості для висловлення опозиційних ідей» [Агеєва 2016:45].*

Отже, есеї В. Агеєвої можна вважати своєрідним викликом традиційній Довженкіані і її новою сторінкою. Авторка осмислює й переосмислює наново документальні свідчення, що репрезентують повну біографію відомого митця, не пропускає повз свою увагу ні виважені роздуми зрілого Довженка, ні трагічне усвідомлення гріховних зрад самого себе, що мав місце в українському мистецькому середовищі 20-их рр. Есеї дослідниці є своєрідною реконструкцією неканонізованого О. Довженка, осмисленням і розумінням авторських інтенцій. Перспективи подальших досліджень убачаємо в аналізі змін у рецепції О. Довженка на сучасному етапі.

БІБЛІОГРАФІЯ

Агеєва 2016 – Агеєва В. Дороги й середохрестя : есеї / Віра Агеєва. – Львів : Видавництво Старого Лева, 2016. – 352 с.

Бурундукова 1996 – Бурундукова М. Довженко і Сталін: проблеми взаємовідносин митця і можновладця / М. Бурундукова // Вісник

Тернопільського державного технічного університету (Філософія). – 1996. – № 1. – С. 136–143.

ДБГ 2014 – Довженко без гриму : Листи, спогади, архівні знахідки / упоряд. і коментар Віри Агеєвої і Сергія Тримбача. К. : КОМОРА, 2014. – 472 с.

Підсуха О. 1990 – Підсуха О. М. Для більшої ясності / О. М. Підсуха // Літературна Україна. – 1990. – 21 червня. – С. 2.